

ВПРАВИ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЗАСВОЄННЯ ЛІНГВОДИДАКТИЧНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ МАЙБУТНІМИ УЧИТЕЛЯМИ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

// Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини 2016 № 54
С. 7-15.

***Анотація.** У статті порушується проблема термінологічної підготовки майбутнього учителя початкової школи, оскільки термінологія – найголовніший компонент, який визначає нормативність мови спеціальності. Увага приділена прийомам формування предметної компетенції та системі вправ для засвоєння лінгводидактичних термінів сучасної методики навчання української мови в початковій школі. З метою систематизації найважливіших понять сучасної методики навчання української мови визначено систему вправ, які допомагають усвідомити необхідність обґрунтування понять, визначені основні з них, які допоможуть учителям зрозуміти їх сутність. Увага приділена також прийомам формування предметної компетенції.*

У статті подана класифікація лінгводидактичних термінів за джерелами виникнення (загальнодидактичні, методично-лінгвістичні). З урахуванням психологічних умов засвоєння лінгводидактичних понять виділено групу психолого-дидактичних, етнолінгводидактичних та власне лінгводидактичних.

У статті детально аналізуються вправи репродуктивного характеру, які використовуються на початковому етапі засвоєння понять та порівняльно-зіставного, які ілюструють особливості нормативного фахового мовлення та вправи творчого спрямування.

***Ключові слова:** фахова термінологія, методична підготовка, професійно-термінологічна компетентність, змістовий аспект понять, види лінгводидактичних вправ, лінгводидактичні терміни, фахова підготовка, майбутній учитель початкової школи.*

Anna Voloshina

Lyudmila Roienko

**EXERCISES AS AN EFFECTIVE MEANS OF LEARNING
LINGUODIDACTICS TERMS AND CONCEPTS THE FUTURE TEACHERS
OF ELEMENTARY SCHOOL**

Abstract. The article raises the problem of terminological preparation of future teachers of elementary school, since the terminology is the main component that determines the normativity of language of specialty. Attention is paid to methods of forming subject competence and the system of exercises for the learning of linguodidactic terms of modern Methods of teaching Ukrainian language in elementary school. With the aim of systematizing the most important concepts of modern Methods of teaching the Ukrainian language has defined the system of exercises which help to realize the necessity of justification of concepts, defined the main of them that will help teachers to understand their nature. Attention is also paid to methods of forming subject competence.

The article is presented the classification linguodidactic terms of the sources of origin. Taking into account the psychological conditions of linguodidactics concepts are defined group of psychological-didactic, etnolinguistic and actually linguodidactics concepts.

In details the article are analyzed the exercise of reproductive character, which are used at the initial stage of learning concepts and comparative benchmarking which illustrate the features of standard professional terminology and creative direction exercise.

Keywords: professional terminology, methodical training, professionally-terminology competence, substantial aspect of the concepts, types of linguodidactics exercises, lingvodidactics terms, professional training, future teacher of elementary school.

Аннотация. В статье поднимается проблема терминологической подготовки будущего учителя начальной школы, поскольку терминология – главный компонент, который определяет нормативность языка специальности. Внимание уделено приемам формирования предметной компетентности и системе упражнений для усвоения лингводидактических терминов современной методики обучения украинскому языку в начальной школе. С целью систематизации наиболее важных понятий современной методики определено систему упражнений, которые помогут осознать необходимость обоснования понятий, выделить главные, которые помогут учителям определить их сущность. Внимание уделено также приемам формирования предметной компетенции.

В статье дана классификация лингводидактических терминов по источникам их возникновения (общедидактические и методико-лингвистические).

С учетом психологических условий усвоения лингводидактических понятий выделено группу психолого-дидактических, этнолингводидактических и собственно лингвистических.

В статье подробно анализируются как упражнения репродуктивного характера, которые применяются на начальном этапе усвоения понятий, сравнительно-сопоставительные, которые иллюстрируют особенности нормативной профессиональной речи, и упражнения творческого направления.

Ключевые слова профессиональная терминология, методическая подготовка, профессионально-терминологическая компетентность, содержательный аспект понятий, виды лингводидактических упражнений, лингводидактические термины, профессиональная подготовка, будущий учитель начальной школы.

Постановка проблеми. Оволодіння основами будь-якої професії розпочинається з системи загальних і професійних знань, тобто опанування фахівцем професійного мовлення галузевої термінології, що допоможе у подальшій професійній діяльності. Майстерне володіння термінологічною лексикою свідчить про глибоке розуміння професійних понять і явищ, є показником культури фахового мовлення, запорукою успіху спеціаліста на сучасному ринку праці і забезпечення його конкурентоспроможності.

Володіння фаховою термінологією – показник ґрунтовності підготовки спеціаліста, його конкурентоздатності на сучасному ринку праці, тому її засвоєння є однією з важливих проблем сучасної педагогічної освіти, яка пов'язана з формуванням та вдосконаленням у майбутніх учителів навчально-пізнавальних умінь і навичок оперування науковими термінами, підвищенням пізнавальних здібностей студентів під час вивчення фахових та спеціальних дисциплін. Зважаючи на виняткову роль лінгвістичної термінології у професійній діяльності вчителя початкової школи, важливим є пошук нових методів та організаційних форм навчання з означеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі термінологічної підготовки майбутніх учителів приділяли увагу Е. Азімов, А. Алексюк, Б. Бім-Бад, С. Гончаренко, І. Гудзик, М. Львов, О. Савченко, Т. Яворська та ін.

Важливий внесок у розробку питань формування професійно-термінологічної компетентності зробили Д. Бобова, З. Гирич, Н. Голуб, Г. Онуфрієнко, І. Дроздова, М. Гуць. Збагачення мовлення майбутніх фахівців професійно орієнтованою лексикою досліджували Б. Глухов, Є. Копіца, Л. Прокопенко. Деякі дослідники фокусуються на методичних засадах роботи із засвоєння термінів – М. Баранов, О. Горошкіна, Т. Донченко, А. Нікітіна, М. Пентиліук.

Однак, на шляху вирішення загальних питань фахової підготовки майбутнього вчителя початкової школи в контексті формування складу професійної лексики виникають певні труднощі, що пов'язані з недооцінкою студентами та викладачами важливості вдосконалення термінологічної підготовки.

Мета даної статті полягає в тому, щоб виділити найефективніші, з нашої точки зору, види вправ для засвоєння лінгводидактичних термінів сучасної методики навчання української мови у початковій школі та систематизувати їх.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Необхідною умовою формування професійної компетенції майбутніх учителів початкових класів є вміння й навички доцільного користування в усному і писемному мовленні професійною лексикою, пов'язаною з обраним фахом. Говорячи про підготовку вчителя початкових класів, необхідно зауважити, що термінологічний словник такого фахівця не може обмежуватися вивченням однієї-двох дисциплін, а є узагальненням усієї міжпредметної термінологічної системи, з якою доведеться зіткнутися вчителю початкових класів у своїй професійній діяльності.

З огляду на значний обсяг наукової та професійної термінології, яку мають засвоїти майбутні фахівці; розпорошеність термінологічних знань за дисциплінами як природничо-гуманітарного, так і блоку фахових та спеціальних дисциплін; недостатню методичну базу та недостатню кількість годин, відведених на опанування професійною лексикою – постає питання про систему вивчення можливих шляхів удосконалення якості термінологічної (як складової поняття «комунікативна компетенція») компетенції студентів.

Засвоєння лінгвістичних термінів пов'язане з вивченням трьох дисциплін: «Методика навчання української мови в початковій школі», «Методика навчання літературного читання» та «Сучасної української мови».

В основу поділу лінгводидактичних термінів на групи за джерелами виникнення покладено класифікацію М. Львова [2] і виділено такі групи:

Загальнодидактичні терміни. Виражають поняття, спільні для різних галузей дидактики (урок, метод навчання тощо). Такі поняття мають власний зміст. Засвоєні методикою педагогічні поняття стають вужчими, поділяючись на види й підвиди, наприклад, поняття «уміння учнів» поділяється на поняття «мовні вміння», «нормативні вміння», «комунікативні вміння» тощо. Так складається система понять, у якій ступінь узагальненості лінгводидактичних понять значно нижчий, ніж у родових дидактичних понять.

Методично-лінгвістичні терміни. Запозичені методикою з лінгвістики, а також із суміжних з лінгвістикою наук: психолінгвістики, літературознавства тощо (*етапи вивчення синтаксису, вивчення орфографії в школі* тощо). Ці поняття й терміни на їх позначення, у свою чергу, поділено на: 1) назви об'єктів вивчення, тобто розділів, тем і підтем шкільного курсу мови. Так, до цієї підгрупи входить не поняття «дієслово» (предмет лінгвістики), а лінгвометодичне поняття «дієслово в курсі української мови» (*предмет вивчення в школі, елемент змісту навчання*); 2) назви лінгвістичних, текстознавчих та інших понять, явищ, які не вивчають у школі, але вони входять до фахового словника (*етимологічний аналіз, принципи української орфографії, фонема, дискурс* тощо); 3) мовленнєвознавчі (психолінгвістичні) терміни увійшли в лінгводидактику з комунікативної лінгвістики та психолінгвістики (*комунікативна компетенція, аудіювання, говоріння, ситуація спілкування, адресат мовлення, мовленнєва дія* тощо). Вони розкривають зміст методики формування комунікативної компетенції учнів, психологію мовлення, формування навичок мовленнєвої діяльності.

Розмежування понять і термінів перших двох груп є дещо умовним, але все ж різниця між ними є: терміни першої групи є загальнодидактичними, торкаються методики викладання будь-якого предмета шкільного циклу, загальних питань дидактики, психології, виховання тощо, а терміни другої групи є специфічними, вживаються тільки в лінгводидактиці.

Навчання мови неможливе без урахування психологічних особливостей учнів та психологічних умов засвоєння лінгводидактичного поняття, тому

Н. С. Бородіна окремо виділяє групу психолого-дидактичних термінів, які застосовують у методиці викладання мови (*проблемне вивчення мовних явищ, абстрактне мислення, сприймання лінгвістичних понять* тощо). Виділення етнолінгводидактичних термінів зумовлене впливом народної педагогіки на лінгводидактику (*рідна мова, етнічно зорієнтована мовна особистість, українознавчий підхід до навчання мови* тощо) [1].

Власне лінгводидактичні поняття й терміни (їх більшість). Ці терміни виникали поступово, паралельно з розвитком методики (*диктант – зоровий, слуховий, орфографічне правило, творчий переказ, переказ-переклад, коментоване письмо, граматичний розбір, орфограма, пунктограма* тощо). Деякі з них виникли історично в процесі розвитку методичної практики (*диктант, переказ*), деякі запозичені з журналістики (*редагування, рецензія*), інші взято з лінгвістичних теорій (*лінгвістичний експеримент, артикулювання звуків, опис, розповідь, роздум – терміни, які називають типи мовлення, своєю чергою, були запозичені лінгвістикою з філософії*).

Отже, до власне методичних Н. С. Бородіна відносить терміни, що є назвами специфічних методів і прийомів, характерних тільки для вивчення української мови, назви засобів навчання мови, помилок і недоліків учнів, поняття з історії методики викладання української мови [1].

Для надійного довготривалого запам'ятовування лінгводидактичних термінів необхідно спиратися на різні види відчуття й сприйняття: слухові, зорові, рухомоторні. Пригадування, відтворення лінгводидактичних термінів залежить від таких чинників: частотності вживання їх студентом у власному мовленні; наявності асоціативних зв'язків лінгводидактичного поняття з поняттями суміжних наук або життєвим досвідом студента; приналежності терміна до певної тематичної групи (мовленнєвознавчі, загальнодидактичні тощо); від когнітивного змісту терміна, міцності його зв'язків із контекстом, мовленнєвою ситуацією.

Для оволодіння термінологією в усіх її особливостях і виявах вирішальну роль, як зазначає В. Я. Мельничайко, відіграє «добре продумана система

навчально-тренувальних вправ, у процесі виконання яких формуються і вдосконалюються всі мовленнєві вміння й навички» [3]. На думку провідних методистів (О. М. Біляєв, В.Я. Мельничайко, Л.В. Скуратівський, М. Г. Стельмахович, В. О. Онищук, О.В. Текучов та ін.), мовні вправи – це своєрідний, несхожий на інші метод навчання, ефективність якого доведена практикою.

На початковому етапі ознайомлення з термінами доцільним є застосування вправ *репродуктивного типу*, що забезпечують усвідомлення визначення термінів. Це насамперед завдання, пов'язані з ознайомленням із терміном, аналізом і засвоєнням його орфоепічних, словотвірних та правописних особливостей, з'ясуванням дефініції, упорядкуванням термінологічного словника. Серед великої кількості цього типу вправ ефективними, на нашу думку, є такі: розкрити змістовий аспект фахового терміна; дібрати терміни до запропонованих визначень; скласти термінологічний словник до тексту з фахового підручника, розкривши змістовий аспект терміна; переказати матеріал попередньої лекції, звертаючи увагу вживання фахової термінології.

Розглянемо приклади вправ.

Тема: Основні напрями роботи з розвитку мовлення.

А. Продовжте речення: 1. Мовлення – це 2. Зв'язне мовлення – це 3. Розвивати мовлення означає – 4. Діалогічне мовлення – це 5. Діалог – це

Б. До якого виду мовлення належить визначення: 1. «... – це мовлення в думках, яке відбувається без участі органів мовлення». 2. «... один із видів мовленнєвої діяльності, у процесі якого відбувається перекодування графічно зафіксованого тексту в звукове мовлення, чи безпосередньо у смислові одиниці, без звукового оформлення». 3. «... один з видів мовленнєвої діяльності, спрямований на сприйняття мовлення на слух та його осмислення».

Тема: Методика роботи над переказами і творам.

З яким видом переказу співвідноситься таке визначення: «...логічно послідовний виклад матеріалу лише з одного питання, яке розкривається в тексті, чи переказування одного епізоду»? «...це такий вид усного чи письмового викладу, який не тільки передає зміст відтвореного тексту, але й включає дописування можливого кінця чи початку, які вчитель пропускає при читанні, уведення додаткових епізодів або опису осіб, предметів, явищ тощо»? «...передбачає дослівне відтворення прослуханого чи прочитаного тексту на основі активного використання лексики оригіналу»?

Тема: Методи і методичні прийоми навчання української мови в початкових класах:

Продовжте речення: 1. «Грамматичне поняття – результат ...». 2. «Формування граматичних понять складається з таких компонентів: ...». 3. «У початкових класах починається робота над формуванням таких граматичних понять: ...».

Вправи на укладання термінологічного словника до теми, яка засвоюється, пропонуються до кожного практичного заняття. Наприклад, проаналізуємо вивчення розділу «Методика навчання грамоти».

Тема 1: Основи навчання грамоти. Форми виявлення готовності першокласників до навчання.

Практичні завдання:

– використовуючи тлумачний словник та словники лінгвістичних, психологічних термінів, дайте визначення поняттям: *навчання грамоти, методика навчання грамоти, складові методики навчання грамоти, читання, письмо, мовленнєва діяльність, склад, звук, буква;*

– з'ясувати сутність термінів і понять: *буквені методи навчання грамоти, буквоскладальний метод навчання грамоти, звукові методи навчання грамоти, аналіз, синтез, метод цілих слів, (ведення термінологічного словника);*

– поясніть сутність термінів і понять: *аудіювання, говоріння, імітаційний метод навчання мови, мовленнєвий (фонематичний) слух, прийом моделювання, словник учня, слухова пам'ять (ведення термінологічного словника).*

Тема 2: Періоди навчання грамоти.

Практичні завдання: встановіть сутність термінів і понять: *абак буквений, азбука рухома, артикуляція звуків, букварний період навчання грамоти, гігієна читання, набірне полотно, урок навчання грамоти, частотний принцип відбору мовних одиниць*; з'ясуйте сутність термінів і понять: *буквений етап навчання письма, гігієна письма, прописи*.

Доцільним є також застосування вправ порівняльно-зіставного типу, що допомагають студентам відчутти специфіку виучуваних понять, ілюструють особливості нормативного фахового мовлення порівняно з розмовно-побутовим. Вправи цього типу дозволяють проаналізувати особливості понять, які вивчаються, на фонетико-орфоепічному, лексико-граматичному та стилістичному рівнях. Крім того, збагачуючи лексичний запас студентів професійно-науковою термінологією, ми одночасно маємо змогу підвищувати культуру мовлення майбутніх фахівців, звертаючи увагу на: особливості вимови та правопису терміна в українській мові; доречність використання термінів та професіоналізмів у різних мовленнєвих ситуаціях; нюанси вживання термінів-синонімів у фахових текстах.

Наприклад, тема: *Основні напрями роботи з розвитку мовлення*.

1. Вкажіть на неправильну відповідь щодо визначення поняття «зв'язне мовлення»: а) група речень, тематично об'єднаних між собою; б) діяльність того, хто говорить, процес висловлювання думки; в) текст, висловлювання, продукт мовленнєвої діяльності; г) назва розділу методики розвитку мовлення.

2. Серед передумов успішного розвитку мовлення школярів вкажіть неправильну відповідь: а) удосконалення звуковимови і культури мовлення; б) засвоєння норм орфоєпії та орфографії; в) розширення, уточнення та активізація словникового запасу; г) створення учнями навчально-мовленнєвих ситуацій; г) ознайомлення з деякими елементами знань зі стилістики та літературознавства; д) вироблення якісних навичок читання і письма; е) вміння сприймати своє і чуже мовлення, передавати зміст прослуханого і прочитаного.

3. Форма мовлення, за якої говорить лише одна особа, а решта тільки сприймають її мову, називається: а) внутрішнім мовленням; б) діалогічним мовленням; в) монологічним мовленням; г) зовнішнім мовленням.

4. Серед рівнів розвитку мовлення учнів вкажіть неправильну відповідь. а) орфоепічний рівень; б) словниковий; в) морфологічний; г) синтаксичний; д) орфографічний; е) рівень тексту.

5. Мовлення, оформлене звуками чи графічними знаками, звернене до інших, це: а) ситуативне; б) контекстне; в) зовнішнє; г) внутрішнє; д) усне; е) писемне.

Застосування таких видів роботи допоможе студентам уникати сліпого заучування термінів при читанні фахової літератури, написанні рефератів, курсових та дипломних робіт, що є надзвичайно вагомим для фахової підготовки.

На наступному етапі доцільним є також застосування вправ творчого спрямування. Ці вправи повинні бути складнішими і передбачати більшу самостійність студента при їх виконанні, наприклад: за допомогою словника доберіть до термінів синоніми, складіть з них пари, введіть терміни-синоніми в речення, враховуючи відтінки їх значень; проаналізуйте чинні підручники для початкової школи щодо правильності вживання термінів; складіть доповідь для методоб'єднання, використовуючи професійну термінологію; складіть діалог виробничої тематики, насичений вашою фаховою термінологією; прочитайте текст доповіді методоб'єднання, виправте терміни, що вжиті у невластивому для них значенні.

Ефективним є поєднання вправ як репродуктивного характеру, що виконують ознайомлюючу функцію, так і творчих, що сприяють активному самостійному використанню термінологічної лексики відповідно до виробничої ситуації.

Безперечно, найдоцільнішим для формування мовленнєвої фахової компетенції на основі науково-професійної термінології є використання текстів зі спеціальності: невеликих за обсягом, доступних за змістом, насичених

словами, стійкими словосполученнями та граматичними конструкціями, характерними для мови спеціальності. Тільки на рівні тексту виучувані професійні терміни постають як цілісна комунікативна система, придатна для використання в певних робочих ситуаціях, а не як сукупність розпорошених лексем та синтагм. Викладачеві потрібно знайти інформативні тексти за фахом, із великої кількості термінів відібрати найбільш уживані.

Важливою також є самостійна робота, зокрема така її форма, як термінологічний практикум, передбачає укладання студентами невеликих фахових словничків (50-70 термінів). У такий спосіб відбувається одночасно і знайомство з термінологією, і набуття навичок користування лексикографічними джерелами.

Вдале поєднання різних видів вправ і форм тестових завдань забезпечить належне засвоєння студентами фахової лінгводидактичної термінології.

Висновки і перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження.

Хоча майбутній вчитель початкової школи опановує фахову термінологію упродовж усього періоду навчання у ВНЗ, надзвичайно важливо, щоб робота ця набула систематичного і цілеспрямованого характеру з перших років навчання студента, ґрунтувалася на чітких наукових і методологічних засадах сучасного термінознавства, створювала міцний фундамент теоретичних і практичних знань, умінь і навичок, необхідних для глибшого осмислення й засвоєння фахових термінів і понять, правильного їх розуміння, кваліфікованого тлумачення і формулювання. Подальша розробка означеної проблеми передбачає створення словника методичних термінів для студентів та вчителів початкової школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородіна Н. С. Теоретичні основи професійного засвоєння лінгводидактичної термінології студентами філологами // Україна наукова : Матеріали першої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. – К. : ТОВ “ТК Меганом”, 2005. – Ч. I. – С.35–36.

2. Львов М. Словарь-справочник по методике русского языка : Учеб. пос. для студ. пед. ин-тов. / М.Р. Львов. – М. : Просвещение, 1988. – 240 с.
3. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови. Конструювання. Редагування. Переклад : Посібник для вчителів / В. Я. Мельничайко. – К. : Рад. школа, 1984. – 223 с.
4. Онищенко І. Модель формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів / І. Онищенко // Навчання і виховання обдарованої особистості : теорія та практика. – 2012. – № 8. – С. 94–101.
5. Онуфрієнко Г. С. До проблеми формування мовно-риторичної компетентності як невід'ємної ознаки освіченості і чинника професіоналізму / Г. С. Онуфрієнко // Дошкільна освіта. – 2008. – № 2 (20). – С. 62–68.
6. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994 – 215 с.
7. Тоцька Н. Методика роботи викладачів вищого технічного навчального закладу над українським професійним мовленням студентів / Н. Тоцька // Дивослово. – 2003. – №1. – С. 62–65.
8. Шевчук С. В., Клименко І.В. Українська мова за професійним спрямуванням: Підручник. – 3-є вид., випр. і допов / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – К. : Алерта, 2012. – 696 с.

References:

1. Borodina N. S. Teoretichni osnovi profesijnogo zasvoennya lingvodidaktichnoї terminologії studentami filologami // Ukraїna naukova : Materiali pershoї vseukraїnskoї naukovо-praktichnoї internet-konferencії. – K. : TOV “Tk Meganom”, 2005. – Ch. I. – S.35–36.

2. Lvov M. Slovar-spravochnik po metodike russkogo yazyka : Ucheb. pos. dlya stud. ped. in-tov. / M.R. Lvov. – M. : Prosveshhenie, 1988. – 240 s.

3. Melnichajko V. Ya. Tvorchi roboti na urokax ukraïnskoï movi. Konstruyuvannya. Redaguvannya. Pereklad : Posibnik dlya vchiteliv / V. Ya. Melnichajko. – K. : Rad. Shkola, 1984. – 223 s.

3. Onishhenko I. Model formuvannya faxovoï kompetentnosti majbutnogo vchitelya pochatkovix klasiv / I. Onishhenko // Navchannya i vixovannya obdarovanoi osobistosti : teoriya ta praktika. – 2012. – № 8. – S. 94–101.

8. Onufrienko G. S. Do problemi formuvannya movno-ritorichnoi kompetentnosti yak nevid'emnoi oznaki osvichenosti i chinnika profesionalizmu / G. S. Onufrienko // Doshkilna osvita. – 2008. – № 2 (20). – C. 62–68.

9. Panko T. I. Ukraïnske terminoznavstvo / T. I. Panko, I. M. Kochan, G. P. Macyuk. – Lviv : Svit, 1994 – 215 s.

10. Tocka N. Metodika roboti vikladachiv vishhogo texnichnogo navchalnogo zakladu nad ukraïnskimi profesijnimi movlenniyami studentiv / N. Tocka // Divoslovo. – 2003. – №1. – S. 62–65.

11. Shevchuk S. V., Klimenko I.V. Ukraïnska mova za profesijnimi spryamuvanniyami: Pidruchnik. – 3-e vid., vipr. I dopov / S. V. Shevchuk, I. V. Klimenko. – K. : Alerta, 2012. – 696 s.